

Replacement of Dinar with Copper Coins and the Emergence of Monetary Crisis in the Seljuk Era

Jamileh Yousefi*

Abstract

The dinar, a stable and highly valued currency, served as the cornerstone of monetary circulation in the Seljuk Empire. Initially, Seljuk rulers, leveraging the spoils of military conquests and revenues from taxation, issued high-quality dinars to maintain economic stability. At the height of their authority, they controlled monetary circulation by implementing standardized coinage and regulating the gold supply. Nevertheless, a monetary crisis gradually emerged due to declining gold reserves, the introduction and widespread circulation of copper coins, and the resulting economic consequences. This study examines how the replacement of dinars with copper coinage contributed to inflation, currency volatility, and broader economic disruption. Limited access to precious metals-caused by resource depletion, cessation of military campaigns, and accumulation of gold by elites-further exacerbated the problem. Additionally, variations in the weight and fineness of dinars encouraged the export of purer coins, prompting increased reliance on copper coins. Fluctuations in the exchange rate between copper and gold further intensified monetary instability. Employing a historical-analytical approach, this research draws upon numismatic sources and historical texts and interprets them in light of economic theories such as Gresham's Law and the Quantity Theory of Money. The findings indicate that poor fiscal policies, extravagance, negative trade balances, and the proliferation of low-value copper coins collectively undermined monetary stability, ultimately pushing the Seljuk economy toward barter and structural decline. This study provides a comprehensive understanding of the

* Assistant Professor, Department of History, Faculty of Humanities and Social Studies, Farhangian

University, P.O. Box 889-14665, Tehran, Iran, j.yousefi@cfu.ac.ir

Date received: 12/02/2025, Date of acceptance: 10/07/2025

complex interplay between coinage policy, precious metal scarcity, and economic instability during the Seljuk period.

Keywords: Seljuks, Economy, Dinar, Copper coins, Monetary crisis.

Introduction

During the Seljuk era, the dinar served as a stable and prestigious currency throughout the empire. Struck primarily from gold and silver, it symbolized both the economic and political power of the Seljuks at the height of their authority. Initially, Seljuk rulers utilized revenues from military conquests and taxation to mint high-quality dinars. By implementing strict coinage standards and carefully regulating the gold supply, they effectively controlled monetary circulation.

Over time, however, the Seljuk monetary system faced significant challenges due to declining gold and silver reserves. A reduction in conquests and increasing fiscal demands compelled the Seljuks to turn to copper coinage. This shift had multiple economic consequences, including inflation, financial instability, and increased reliance on barter systems. This study investigates the causes and effects of replacing dinars with copper coins and examines their impact on the Seljuk economy. The central question is: why and how did the dinar, once the foundation of Seljuk economic stability, give way to copper coins, and what were the consequences for monetary and economic stability?

The cessation of military campaigns, which had been the primary source of gold and silver, restricted access to these precious metals. Additionally, hoarding by elites and the outflow of valuable coins intensified the crisis. As the dinar lost value, people increasingly turned to low-value copper coins, resulting in inflation and currency volatility. This study demonstrates how these converging factors accelerated the monetary crisis and destabilized the Seljuk economy.

Material and Methods

To address these questions, this research employs a historical-analytical approach. It relies on textual sources, including chronicles, travelogues, and numismatic evidence, supplemented with modern numismatic studies. Economic theories, such as the Quantity Theory of Money and Gresham's Law, are applied to interpret changes in money supply and value. By integrating historical narratives with empirical coinage data, this study offers a comprehensive understanding of

monetary developments during the Seljuk period and elucidates the root causes and consequences of monetary instability.

Discussin and Resultes

Analysis of historical and numismatic sources indicates that the replacement of dinars with copper coins was the result of several interrelated factors, each contributing to economic challenges:

- 1. Shortage of gold and silver:** The decline in military campaigns and depletion of mineral resources forced the Seljuks to mint copper coins.
- 2. Proliferation of copper coins:** The mass issuance of low-value copper coins depreciated the currency and triggered inflation.
- 3. Outflow of valuable coins:** The weakening of the dinar's role as a reliable medium of exchange due to the expansion of copper coinage led to the export of high-purity gold coins, further reducing the monetary reserves.
- 4. Currency fluctuations:** Frequent variations in the exchange rate between copper coins and gold intensified economic instability.
- 5. Ineffective fiscal policies:** The government's policy of minting coins with varying weights distorted the copper-gold exchange rate. This imbalance undermined monetary stability.
- 6. Negative trade balance:** Imports exceeded exports, leading to gold outflow and further depletion of monetary reserves.
- 7. Decline in trust in currency:** The circulation of low-value copper coins encouraged barter and commodity-based transactions.

These findings suggest that the Seljuk monetary crisis was not the result of a single cause. Instead, it stemmed from a combination of economic pressures and political decisions, collectively undermining financial stability.

Conclusion

The Seljuk monetary crisis demonstrates that declining gold reserves were not merely an economic challenge but a structural factor precipitating financial instability. Reliance on conquest for precious metals, absence of coherent monetary policies, and decentralized issuance of low-value copper coins by local governors all contributed to the crisis. This episode highlights the vulnerabilities of economies dependent on limited resources and territorial expansion, and it offers historical

insights into the complex interplay between political decision-making and monetary stability.

Bibliography

- Abu Shama, 'A. R. I. (2001). *Al-Rawdatayn fi tarikh al-dawlatayn* (I. Shams al-Din, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Alamiyyah. [in Arabic]
- Amoli, 'Uliya Allah. (1969). *Tarikh-i Ruyan* (M. Sotudeh, Ed.). Tehran: Bunyad-i Farhang-i Iran. [in Persian]
- 'Ayn al-Saltanah, Q. M. (1995). *Ruznamah-yi khatirat*. Tehran: Asatir. [in Persian]
- Benjamin of Tudela. (2002). *Safarnamah* (M. N. Tatili, Trans.). Tehran: Karang. [in Persian]
- Beyhaqi, A.-F. (1995). *Tarikh-e Beyhaqi* (A. A. Fayyaz, Ed.). Tehran: Nashr-e Elmi. [in Persian]
- Bondari Isfahani, F. I. (1977). *Zubdat al-nusrah wa nukhbat al-'asrah* (M. H. Jalili, Trans.). Tehran: Bunyad-i Farhang-i Iran. [in Arabic/Persian]
- Damashqi, M. (2003). *Nukhbat al-dahr* (H. Tabibian, Ed.). Tehran: Asatir. [in Persian]
- Dhahabi, Shams al-Din Muhammad ibn Ahmad. (1993). *Tarikh al-Islam* ('U. 'A. Tadmuri, Ed.). Beirut: Dar al-Kitab al-'Arabi. [in Arabic]
- Ghazali, M. (2005). *Ihya' 'ulum al-din* (H. Khadivjam, Ed.). Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Hakim Zajjaji. (2004). *Humayun-nama: Tarikh-i manzum-i Zajjaji* ('A. Pirnia, Ed.). Tehran: Nashr-e Asar. [in Persian]
- Hasanzadeh, E. (2007). Reforms and political instability in the Seljuk period. *Adabiyat va 'Olum-e Ensani-ye Esfahan*, 2(50). [in Persian]
- Hudud al-'Alam min al-Mashriq ila al-Maghrib. (1993). (M. Shah, Trans.; M. Mirahmadi & G. Varahram, Eds. & Annot.). Tehran: Payam-e Nur University. [in Persian]
- Husayni, S. A.-H. 'A. I. N. (2001). *Zubdat al-tawarikh* (R. 'Ali Ruhollahi, Trans.). Tehran: Il Shamsun Baghdadi Press. [in Persian]
- Ibn al-'Adim. (n.d.). *Bughyat al-talab fi tarikh Halab* (S. Zakkar, Ed.). Beirut: Dar al-Fikr. [in Arabic]
- Ibn al-Athir, 'Izz al-Din. (1965/2006). *Al-Kamil fi al-tarikh*. Beirut: Dar al-Sadir. [in Arabic]
- Ibn al-'Ibri. (1992). *Mukhtasar tarikh al-duwal* (A. S. al-Yasu'i, Ed.). Beirut: Dar al-Sharq. [in Arabic]
- Ibn al-Balkhi. (1995). *Farsnama* (M. R. Fasayi, Ed.). Shiraz: Bunyad-i Fars-shenasi. [in Persian]
- Ibn al-Faqih, 'A. A. (1996). *Al-Buldan* (Y. al-Hadi, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub. [in Arabic]
- Ibn Khaldun. (1983). *Muqaddimah Ibn Khaldun* (M. Parvin Gonabadi, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Ibn Fadlan. (1976). *Safarnamah-yi Ibn Fadlan* (A. Tabataba'i, Trans.). Tehran: Intisharat Sharq. [in Persian]

177 Abstract

- Ibn Fahd, 'U. M. (1983). *Ithaf al-wara bi-akhbar Umm al-Qura* (F. M. Shaltut, Ed.). Mecca: Jami'at Umm al-Qura. [in Arabic]
- Ibn Hawqal. (1966). *Surat al-ard* (J. Sha'ar, Trans.). Tehran: Bunyad-i Farhang-i Iran. [in Persian]
- Ibn Isfandiyar. (1987). *Tarikh-i Tabaristan* (A. Eqbal Ashtiyani, Ed.). Tehran: Padideh Khavar. [in Persian]
- Ibn al-Jawzi. (1992). *Al-Muntazam fi tarikh al-muluk wa al-umam* (M. 'A. 'Ata & M. Q. 'Ata, Eds., Vol. 13). Beirut: Dar al-Kutub al-'Alamiyyah. [in Arabic]
- Ibn Jubayr, M. A. (2008). *Tadhkirat bi-akhbar 'an al-ittifaqat al-asfar*. Beirut: Dar al-Suwaydi. [in Arabic]
- Ibn Kathir. (1986). *Al-Bidayah wa al-nihayah*. Beirut: Dar al-Fikr. [in Arabic].
- Ibn Khaldun. (1983). *Muqaddimah Ibn Khaldun* (M. Parvin Gonabadi, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian].
- Ibn Qalanisi, H. A. (1983). *Tarikh Dimashq* (S. Zakkar, Ed.). Damascus: Dar Hassan. [in Arabic]
- Ibn Rusta. (2001). *Al-A'laq al-nafisah* (H. Qarachanlu, Trans.). Tehran: Amir Kabir. [in Persian]
- 'Imad al-Din Katib. (2004/1425 AH). *Tarikh dawlat Al Saljuq* (M. Yahya, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [in Arabic]
- Idrisi, M. 'A. (1989). *Nuzhat al-mushtaq*. Beirut: 'Alam al-Kutub. [in Arabic]
- Istakhri, I. (1989). *Al-Masalik wa al-mamalik* (I. Afshar, Ed.). Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Majidi, A., & Golriz. (1991). *Pul va bank*. Tehran: Mo'asseseh-ye Bankdari-ye Eslami. [in Persian]
- Manaksi. (2003). *Rihlat Manaksi* (M. Bouqbout, Ed.). Beirut: Dar al-Suwaydi. [in Arabic]
- Maqrizi. (2000). *Ighathat al-ummah bi-kashf al-ghummah* (J. al-Din al-Shayyal, Ed.; 'A. Gholami Dehqi, Trans.). Cairo: Maktabat al-Thaqafah al-Diniyyah. [in Arabic/Persian]
- Mawardi, A.-H. 'A. (2003). *A'in-e hokmrani* (H. Saberi, Trans.). Tehran: Elmi va Farhangi. [in Persian]
- Mutarrizi. (1979). *Al-Maghrib fi tartib al-mu'arrib* (M. Fakhuri & A. Mukhtar, Eds.). Aleppo: Maktabat Usama ibn Zayd. [in Arabic]
- Narshakhi, A. B. (1984). *Tarikh-e Bukhara* (A. N. al-Qabawi, abridged by M. ibn Zumar; M. T. Modarres, Ed.). Tehran: Bunyad-i Farhang-i Iran. [in Persian]
- Na'imi al-Dimashqi. (1990). *Al-Daris fi tarikh al-madaris* (I. Shams al-Din, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [in Arabic]
- Qazvini, Z. ibn M. (1987). *Athar al-bilad wa akhbar al-'ibad* ('A. Sharaf Kandi, Trans.). Tehran: Hezar. [in Persian]
- Qolizadeh, F. (2012). *Sekeh-hā-ye Saljuqiyyān va barrasi-ye gerāyesh-hā-ye siyasi va mazhabi-ye ānhā dar qarn-e panjom ta hashtom* [Master's thesis]. University of Tehran. [in Persian]
- Qummi, A.-R. (1984). *Tarikh al-wuzara'* (M. T. Danishpazhuh, Ed.). Tehran: Mo'asseseh-ye Motale'at va Tahqiqat-e Farhangi. [in Persian]

- Qudama ibn Ja'far. (1981). *Al-Kharaj wa sina'at al-kitabah* (M. H. Zubaydi, Ed.). Baghdad: Dar al-Rashid li'l-Nashr. [in Arabic]
- Rafi'i Qazvini, 'A. K. ibn M. (1988). *Al-Tadwin fi akhbar Qazwin* ('A. A. 'Atarudi Quchani, Ed.). Beirut: Dar al-Kutub al-'Ilmiyyah. [in Arabic]
- Ravandi, M. ibn 'A. (1984). *Rahat al-sudur wa ayat al-surur* (M. Eqbal, Ed.). Tehran: Elmi Publications. [in Persian]
- Sedghi, N. (2009). The effects of monetary weakness on the political economy of the Seljuk state. *Farhang*, 72, 103. [in Persian]
- Sirafi, S. (2002). *Silisilat al-tawarikh* (H. Qarachanlu, Trans.). Tehran: Asatir. [in Persian]
- Tabbakh, M. R. (1988). **A'lam al-nubala' bi-tarikh Halab al-shahba'*. Aleppo: Dar al-Qalam al-'Arabi. [in Arabic]
- Zakkar, S. (2007). *Tarikh Dimashq*. Damascus: al-Takwin Makan. [in Arab]
- Album, S (2011). *Checklist of Islamic Coins*, 3rd, Snta Rosa.
- Album, Stephen. Michael L. Bates. Willem Floor (2012). *Coin and Coinage, Encyclopaedia Iranica*, VI/1, pp. 14-41, available online (accessed on 30 December).
- Balog (1891). *The data on mamluk gold are from Lavix, III*, Paris. pp. 323-327, nos. 810-816, pp. 336-7, nos. 835-54.
- Bates, Micheal (1995). *Islamic Coins: Dinar*, Encyclopedia Iranica, Vol. VII, ed. Ehsan Yashar, Bibliotheca Persiana press.
- Bates, Michael L., Willem Floor Steghan (1992). *Album, Coines and Coinage* Encyclopaedia Iranica, Vol. VI, Fasc. 1.
- Broom, M (1985). *The Handbook of Islamic Coins*, 3rd ed, Snta Rosa.
- Davidovich, E. A. and A. H. Dani (1998), *Coinage and the Monetary System*, Unesco, History of Civilizations of central Asia, Vol IV, 395-424.
- Ederer, R. J (1964). *The Evolution of Money*, Washington, D.C.
- Göbl, R. tr (1971). P. Severin as *Sasanian Numismatics*, Braunschweig.
- Güler, Oğuz & Erkiletlioğlu Halit (1996). *Türkiye Selcuklu Sultanlan ves Sikkeleri Kayseri*, pp. 39-52.
- Hennequin, G. P. (1972). *Problèmes théoriques et pratiques de la monnaie antique et médiévale, Annales islamologiques* 10, pp. 1-51
- Kovelve, R.K (2004). *What does Historical Numismatics Suggest about the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century?—Question Revisited*, Archivum Eurasiae Medii Aevi 13, 97-129
- Kovalve & kaelin (2007). *circulation of Arab silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations*, University of Rochest.
- Lopez, R. S (1951). *The Dollar of the Middle Ages*, The Journal of Economic History 11, 209±34
- Miskimin, H. A (1989). *Cash, Credit and Crisis in Europe, 1300±1600* (London: Variorum Reprints.

179 Abstract

- Misri, Rafiq al- (1990), *Al-Islam wa al-Nuqud*, Jeddah: Markaz al-Nashr al-Ilmi, King Abdul Aziz University, 2nd ed
- Munro, John (2009). *Warfare, Liquidity Crises, and Coinage Debasements in Burgundian Flanders, 1384-1482: Monetary or Fiscal Remedies?*, University of Toronto, 1-65
- Nègre, A (1978). *Le Monnayage d'or des sept derniers califes abbasides*, *Stud. Isl.* 47, , pp. 165-75.
- Olmstead, A.T (1948). *History of the Persian Empire (Achaemenid Period)*, Chicago.
- Orozco, Olivia (2008). *Monetary Thought in Islamic and Christianscholars (13th Th 16 century)*, A comparative perspective on debasement and the rise of the quantity theory of money.
- Pamuk, Sevket (2003). *Monetary History of the Ottoman Empire, Cambridge Studies in Islamic Civilization*, Cambridge University Press , pp. 1- 276.
- Parvizi Amineh, Mehdi (1999). *toward the control of oil resources in the Caspian region*, Political Science, Lit Verlag.
- Sauvaire, H (1882). *Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes*, *JA*, 7e , pp. 23-77, 97-163, 281-2.
- Smith J. M, and F. Plunkett (1968). *Gold Money in Mongol Iran*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 11, pp.275-97.
- Subrahmanyam, Sanjay (1994). *Money and the Market in India, 1100±1700* (Delhi: Oxford University Press, , 1±19
- Spufford P. (1988). *Money and its Use in Medieval Europe* (Cambridge University Press , 109±62.
- Watson, Andrew M. (1967). *Back to Gold and Silver*, the *Economic History Review*, Second Series, Volume 20, No.1.
- Weber, Max (1927). *General Economic History* (Glencoe, IL: The Free Press, chapter 19.

جایگزینی دینار با مسکوکات مسین و پیدایش بحران پولی در دوره سلجوقیان

جمیله یوسفی*

چکیده

دینار، واحد پولی پایدار و با ارزش بالا، ستون فقرات گردش پولی در امپراتوری سلجوقیان به شمار می‌رفت. در آغاز، حاکمان سلجوقی با بهره‌گیری از غنایم فتوحات نظامی و درآمدهای مالیاتی، دینارهای با کیفیت بالا ضرب می‌کردند تا ثبات اقتصادی را حفظ کنند. در اوج قدرت، آن‌ها با اعمال استانداردهای ضرب سکه و تنظیم عرضه طلا، گردش پول را کنترل می‌کردند. با این حال، بحران پولی به تدریج به دلیل کاهش ذخایر طلا، ورود و گردش گسترده سکه‌های مسی و پیامدهای اقتصادی ناشی از آن ایجاد شد. این مطالعه بررسی می‌کند که چگونه جایگزینی دینار با سکه‌های مسی به تورم، نوسانات ارزی و اختلال گسترده اقتصادی منجر شد. دسترسی محدود به فلزات گران‌بها—ناشی از کاهش منابع، توقف فتوحات نظامی و احتکار طلا توسط نخبگان—مشکل را تشدید کرد. علاوه بر این، تغییرات در وزن و خلوص دینارها باعث خروج سکه‌های طلای خالص‌تر شد و نیاز به استفاده از سکه‌های مسی را افزایش داد. نوسانات نرخ تبادل مس و طلا نیز بی‌ثباتی پولی را تشدید کرد. این پژوهش با رویکرد تاریخی-تحلیلی و استفاده از منابع سکه‌شناسی و متون تاریخی، داده‌ها را در پرتو نظریه‌های اقتصادی مانند قانون گرشام و نظریه مقداری پول تحلیل می‌کند. یافته‌ها نشان می‌دهد که سیاست‌های مالی ناکارآمد، تجمّل‌گرایی، تراز تجاری منفی و رواج سکه‌های مسی کم‌ارزش به‌طور جمعی ثبات پولی را تضعیف کرده و نهایتاً اقتصاد سلجوقیان را به سمت مبادلات پایاپای و فروپاشی ساختاری سوق داده است.

* استادیار گروه آموزشی تاریخ، دانشکده علوم انسانی و مطالعات اجتماعی، دانشگاه فرهنگیان، صندوق پستی ۸۸۹-۱۴۶۶۵، تهران، ایران، j.yousefi@cfu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۱/۲۴، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۱۹

این مطالعه فهم جامع و دقیقی از تعامل پیچیده میان سیاست‌های ضرب سکه، کمبود فلزات گران‌بها و بی‌ثباتی اقتصادی در دوره سلجوقیان ارائه می‌دهد.
کلیدواژه‌ها: سلجوقیان، اقتصاد، دینار، سکه مسی، بحران پولی.

۱. مقدمه

پول وسیله مبادله، پرداخت و ذخیره ارزش به شمار می‌رود. نقش پول در پرداخت، تاریخی کهن‌تر از نقش آن در مبادله دارد. فرمانروایان قدیم، مدت‌ها پیش از ظهور بازار و استفاده از پول برای مبادله، از آن برای دریافت خراج بهره می‌بردند. در امپراطوری ایران، پول در ابتدا برای پرداخت مخارج نظامیان ظاهر شد (Weber, 1927; Gobl, 1971: 26).

پیش از اختراع پول، انجام مبادله به صورت کالا به کالا (تهاتری) و امری دشوار و پرهزینه بود. تعیین یک کالا به عنوان واسطه معاملاتی نیز، با داشتن ارزش ثابت چندین راه‌گشا نبود. مشکلات مختلف معادله با کالا که اقتصاددانان مدرن از آن به عنوان عدم تناسب اشیاء قابل مبادله یاد می‌کنند؛ تجزیه‌ناپذیری کالاها، عدم اندازه‌گیری مشترک ارزش و تصادف مضاعف خواسته‌ها بود. قدامه (م. ۳۳۷ ق.) هم به این موضوع در کتاب الخراج توجه کرده است (قدامه بن جعفر، ۱۹۸۱: ۴۳۴؛ Parvizi, 1999: 47). کالاها غالباً با داشتن حجم زیاد، ارزش کم، فسادپذیری و محدودیت زمان و مکان قابل نگهداری نبودند. در نهایت این، نقش فلزات را برای تسهیل مبادله و ارتقاء اقتصادی عیان نمود (ماجدی و گلریز، ۱۳۷۰: ۱۳-۲۰). کاربرد پول فلزی، هزینه معاملات را کاهش و با گسترش تجارت، درآمدزایی را توسعه و ظهور و گسترش بازارها را شکل داد (Pamuk, 2003: 1-2; Subrahmanyam, 1994: 1-19).

با پیدایش پول، درهم رایج‌ترین مسکوک در عهد ایران باستان گردید. بعد از اسلام نیز رواج آن همچنان در حکومت‌های ایرانی حفظ شد. نقره که تا قرن پنجم رایج‌ترین پول سرزمین‌های اسلامی بود به مرور کاهش یافت و با دینار جایگزین شد، چنانچه مسکویه در چهارم ق. / قرن دهم پول طلا را «معیار همه چیز» می‌دانست (مسکویه، ۱۹۶۴: ۲۹؛ Parvizi, 1999: 48). Amine از نیمه چهارم تا ششم ق. / قرن دهم تا دوازدهم م.، حکومت‌های اسلامی به طلا وابسته شدند و دینار اسلامی و طلای بیزانس تبدیل به دلارهای دوره میانه شدند که حول مدیریتانه جریان یافتند (Lopez, 1951: 209-34; Watson, 1967: 21).

در دوره سلجوقی، دینار طلا به عنوان پایدارترین واحد پولی، نقش محوری در ثبات اقتصادی ایفا می‌کرد. حجم، وزن و عیار مسکوکات طلا، تابعی از استخراج معادن، گسترش مرزها و کسب غنائم و تراز تجاری بود. با کاهش دسترسی به معادن نقره و توقف فتوحات، ذخایر طلا به شدت کاهش یافت. از طرفی نخبگان و امیران هم با ذخیره‌سازی طلا و تبدیل آن به کالاهای تجملی، نقش این فلز را در گردش پولی تضعیف کردند و از سوی دیگر، سیاستهای ناکارآمد ضرب سکه و نبود استانداردهای یکپارچه در وزن و عیار سکه‌ها، با انتخاب پول کم‌ارزش به وسیله عموم موجب خروج دینار از مرزها گردید. سلجوقیان برای جبران آن، به ضرب انبوه مسکوکات مسی روی آوردند، اما این اقدام به جای حل بحران، آن را تشدید کرد. پژوهش حاضر برای بررسی فرآیند ایجاد بحران پولی به دنبال پاسخ به این پرسش است:

جایگزینی طلا با مسکوکات مسین چه تاثیری بر پیدایش بحران پولی و تورم داشت؟

جایگزینی دینار طلا با مسکوکات مسی نه تنها نقدینگی را به پولهای کم‌اعتبار محدود کرد، بلکه با افزایش حجم پول در گردش، تورم بی‌سابقه‌ای را رقم زد. کاهش ارزش اسمی مسکوکات، تعادل قیمت کالاها را برهم ریخت و نظام مالیاتی را با اختلال مواجه ساخت. تجار خرده‌پا و عموم مردم، برای فرار از زیانهای ناشی از نوسان نرخ تسعیر، به معاملات پایاپای که نشانه‌ای از بازگشت به اقتصاد ابتدایی بود، روی آوردند. هم‌زمان، تمرکززدایی سیاسی و رقابت امیران محلی در ضرب سکه‌های غیراستاندارد، تشتت اقتصادی را عمیق‌تر نمود.

این پژوهش با تحلیل و تفسیر منابع تاریخی و اطلاعات سکه‌شناسی، و تطبیق این داده‌ها با نظریه‌های اقتصادی مانند قانون «گرشام» و نظریه مقداری پول، به بررسی علل بحران پولی پرداخته است. در دوره سلجوقی، تمرکز بر کاهش نقره و طلا به عنوان متغیر محوری، مکانیسم‌های ناشناخته‌ای را آشکار می‌کند که پیش‌شرط وقوع بحران پولی بود. بحران پولی به عنوان پیش‌فرض مقاله در نظر گرفته شده چرا که در طول تاریخ، قحطی قلزات باارزشی چون طلا، شرط لازم (البته نه کافی) برای وقوع بحران پولی بود، بر این اساس، بررسی متغیر چگونگی بحران، خارج از دامنه این پژوهش قرار گرفته است. در باب پول، کمیت و کیفیت آن در دوره سلجوقی، مقالات و پایان‌نامه‌های چندی به نگارش درآمده است. «اصلاحات و بی‌ثباتی سیاسی در دوره سلجوقی» از اسماعیل حسن‌زاده (۱۳۸۶) با بحث روی موضوع تسعیر و «آثار ضعف پولی در اقتصاد سیاسی دولت

سلجوقیان» از ناصر صدقی (۱۳۸۸) با تکیه بر کاهش تدریجی وزن دینارها، هر کدام به طور مستقیم به بخشی از تاثیر پول در شکل‌گیری بحران‌های اقتصادی دوره سلجوقی اشاره کرده‌اند. مقاله «سکه‌های اتابکان آذربایجان مکشوفه در استان زنجان» از پرستو قاسمی (۱۳۸۸)، سکه‌های مکشوفه از استان زنجان در دوره اتابکان آذربایجان را بررسی نموده است هدف از این مطالعه، معرفی ویژگی‌های هنری و کتیبه‌های این سکه‌ها است و گریزی به نظام پولی سلجوقیان زده در مورد تنوع وزن و عیار سکه‌های سلجوقی و عدم وجود استاندارد سکه‌زنی به خصوص با تکیه بر دیدگاه باسورث، مطالبی را آورده است. مقاله «بحثی پیرامون وضعیت مالی دوران سلجوقیان با اتکا به مسکوکات آن دوران» از محسن سعادت و حسین ناصری (۱۳۹۵) ضمن بررسی نظام اقتصادی سلجوقیان، با استفاده از شواهد سکه‌شناسی، نظام پولی آنها را مشابه با مقاله سمیه قاسمی مورد مطالعه قرار داده و ضمن اشاره‌ای مختصر به تاثیر فتوحات بر کیفیت سکه‌ها، ضرب دینار را نشان رونق تلقی نکرده است. پایان‌نامه با عنوان «سکه‌های سلجوقیان و بررسی گرایش‌های سیاسی و مذهبی آنها در قرن ۸-۵» از فاطمه قلی‌زاده (۱۳۹۱) در مورد جنس سکه‌ها بحث نموده است. مطالبی در «مورد ضرب دینار طلا» و «دینار، سکه و ضرب سکه» از میشل بیتس (Michael Bates) در دایره‌المعارف ایرانیکا (۱۹۹۵)، اطلاعات مفیدی در باب وضعیت دینار در دوره سلجوقی ارائه می‌دهد و منابع جدیدی را معرفی می‌کند. برخی پژوهش‌ها نیز گرچه به طور مستقیم به وضعیت پول در دوره سلجوقی اشاره نکرده‌اند، اما اطلاعات مفیدی در باب عوامل موثر بر جریان نقره از آسیا به اروپا و جریان طلا بالعکس ارائه می‌دهد که در نتیجه موازنه میان غرب و شرق روی داده بود. «بازگشت به طلا و نقره» از واتسون (Watson) (۱۹۶۷) و «پول و استفاده از آن در اروپای قرون وسطی» از اسپافورد (Spufford) (۱۹۸۸)، آنچه سکه‌شناسی در مورد گردش پول نقره عرب در تاریخ خزرها در قرن نهم بحث می‌کند؟» از کوالف (Kovolve) (۲۰۰۴) و در همکاری او با کالین در مقاله «جریان نقره عرب در آفریقا- اوراسیای قرون وسطی» (۲۰۰۷) از این جمله‌اند. در مجموع جریان‌های پولی در دوره میانه و تاثیر آن بر حجم، وزن و جنس مسکوکات در دوره سلجوقی، امری کمتر شناخته شده است. این مقاله با تطبیق برخی اطلاعات پژوهش‌های مذکور با منابع تاریخی و تحلیل آن به بررسی وضعیت پول در گردش سلجوقیان و بحران‌های ناشی از آن پرداخته است.

۲. پول در دوره سلجوقی

در دوره سلجوقی به ندرت از درهم و عموماً از دینار، یاد می‌شود. بررسی مجموعه‌های مسکوکات همچون آلبوم بانک سپه، موزه پول، موزه ملک،^۱ موزه آذربایجان و مجموعه سکه‌های علاءالدینی نیز این مدعا را تصدیق می‌کند. البته گاه گزارش‌هایی از حضور درهم در بازار به چشم می‌خورد، ادریسی، مولف نزهه‌المشتاق به رواج درهم و دینار در ولایاتی چون آذربایجان، طبرستان و کرمان در دوره سلجوقی اشاره می‌کند (ادریسی، ۱۴۰۹: ۴۱/۱ و ۶۸/۲). مقریزی نیز از رواج درهم و دینار به عنوان بهای کالا و ارزش کار در این دوره یاد می‌کند (مقریزی، ۱۴۲۰: ۱۰۲-۳). افزون بر آن که این ولایات در نواحی مرزی قرار داشتند و با تجارت می‌توانستند حضور این مسکوکات را در جریان پولی حفظ کنند، چه بسا برخی درهم‌های آنها، همان مسکوکات قدیمی بودند که با وجود سایش و لب‌پریدگی هنوز رواج داشتند یا از ذوب پول‌های قدیمی و یا با فتوحات مرزی به دست آمده بودند. صدور فرمان خلیفه مسترشد در جنگ با دییس به سال ۵۱۶ق/۱۱۲۲-۳م. مبنی بر معامله با درهم (با تسعیر هر ۱۰درهم به یک‌دینار و اگر قراضه بود ۱۲ درهم) نشان از رواج پول‌های قدیمی و درهم‌های قراضه در گردش بازار این دوره دارد (ابن جوزی، ۱۴۱۲: ۱۰/۱۸۶). چرا که در این زمان به جز درهم‌های اندکی که ممکن بود، سلجوقیان تولید کنند، بنابر پژوهش واتسون، تنها بخش آسیای مرکزی اسلامی که بعد از سال ۴۴۰ ق. ۱۰۷۵م. با دسترسی به نقره، می‌توانست سکه ضرب کند، هند غزنوی بود (Watson: 2-3).

از دینارهای رایج دوره سلجوقی می‌توان از سابوری، امیری، امامی، رکنی، آملی، نیشابوری و قادری- «زر درستی» که در طول زمان وزن و عیار خود را حفظ کرده بود- نام برد که هر کدام وزن و عیار متفاوتی داشتند (زجاجی، ۱۳۸۳: ۲/۱۱۶۲ و ۲/۱۱۷۹ و ۲/۸۹۶؛ ابن‌کثیر، ۱۹۸۶: ۱۲/۳۳؛ آملی، ۱۳۴۸: ۱۳۸؛ طباطبائی، ۱۴۰۸: ۱/۴۳۱؛ ابن‌عبری، ۱۹۲: ۲۲۶). به واقع غالب این دینارها، نقدینگی رایج حکومت‌های پیشین بودند و معدود دینارهای جدید چون امیری در دوره آلبارسلان ضرب شدند (ابن‌اثیر، ۱۳۸۵: ۲۳/۳۵؛ عمادالدین، ۱۴۲۵: ۲۴۵)، پول رایج یزد، امیری بود که هر سه دینار آن با زری سرخ برابری داشت (ابن‌بلخی، ۱۳۷۴: ۲۸۸).^۲ دینار امیری وزن و عیاری بیش از دینار مرابطی داشت و هر دینار آن معادل یک مرابطی و یک سوم آن بود (بنیامین التطیلی، ۲۰۰۲: ۳۲۶) و محتمل است که دینار رایج در یزد متفاوت از این دینار امیری بوده است. دینار امامی، محتملاً همان دینار شرعی با وزن استاندارد از زر و سیم خالص بود که نمونه و (امام) خوانده می‌شد (ابن‌اثیر: ۲۴/۱۱۲؛

ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۱/۴۳۴). دینار نیشابوری که عیاری بالا داشت و پیش از این در دوره غزنویان و در شهر مکه رایج بود، در سراسر دوره سلجوقی نیز رواج داشت (ابن اسفندیار: ۱۱۳؛ بیهقی، ۱۳۷۴: ۲/۶۳۷). دینار رکنی که از آن در معاملات بخارای قرن چهارم یاد شده (ابن فضلان، ۲۵۳۵: ۵۳)، در گردش پول خراسان دوره سنجری نیز دیده می شد که ارزشی کمتر از دینار آملی (رایج در ولایات شمالی) داشت. هر ۱۰۰ دینار رکنی معادل ۹۵ دینار آملی بود (ابن اسفندیار: ۸۸ و ۹۶ و ۱۳۶). در باب وزن و عیار برخی دینارها چون دینار سفید، همدانی، اصفهانی، رازی - رایج در ری - و عمادیه - رایج در قزوین - هم اطلاعات مکتوبی در منابع دیده نمی شود (حسینی، بی تا: ۵۱؛ ابن اسفندیار، همان: ۱۵۲-۳؛ زکار، ۲۰۰۷: ۱/۳۳۹، ذهبی، ۱۹۹۳: ۳۳۷/۳۹؛ رافعی، ۱۴۰۸: ۱/۴۵۲).

۳. عوامل موثر بر ضرب مسکوکات طلا

الف) استخراج معادن: در دوره حکومت سلجوقی، قرار گرفتن مهمترین معادن نقره در ماوراءالنهر و در محدوده قلمرو قراخانیان و غزنویان، موجب کاهش دسترسی به نقره گردید، البته وقتی دو ناحیه با هم ارتباط تجاری داشتند، اینکه معادن در یک ناحیه تجاری باشد یا به دست دیگری افتد چندان مهم نبود، چرا که معدن یک ناحیه برای نواحی دیگر نیز تولید نقره می کرد، اما دشمنی مداوم سلجوقیان با همسایگان شرقی با تاثیر نسبی آن بر تجارت و تداوم انتقال کالای نقره به روسیه و اروپا به دست قراخانیان، بهره مندی سلجوقیان را از این مسکوکات کم می کرد. از طرفی تداوم برداشت بی رویه از معادن ماوراءالنهر که از دوره اموی، عباسی و سامانی آغاز شده بود، به طور چشمگیری از ذخایر آن کاست، پس قراخانیان که معادن نقره را در اختیار داشتند به مرور درهم هایی با ناخالصی بالا ضرب کردند؛ چنانچه تا سال ۴۴۱-۱۰۵۰/۲ م. در این سکه ها به ندرت نقره ای باقی مانده بود -402 (Davidovich & Dani, 1998: 3) و تنها سرزمینی که سکه ضرب می کرد، هند غزنوی بود، چنانچه در سال ۵۲۲ق. ۱۱۲۹-۳۰ م. در دوره سلطان سنجر سلجوقی، با کمبود نقره، غطریفی، درهم رایج بخارا که نوعی پول اعتباری و یک دانگ آن نقره بود، نه تنها ارزش خود را حفظ کرد، بلکه با کمیاب شدن این فلز، ارزش آن بالا رفت و هر ۷۰ درهم غطریفی معادل ۱۰۰ درهم نقره خالص ارزش یافت. با گران شدن نقره، هر ۷/۵ غطریفی معادل یک مثقال طلای سرخ و هر ۱۰ درهم معادل یک دینار گردید (نرشخی، ۱۳۶۳: ۳-۶۲). دستیابی سلجوقیان در سال ۴۱۷-۱۸ق. ۱۰۲۷ مبه سمرقند - یکی از معادن مهم نقره - نیز نتوانست بر

معضل کمی آن فائق آید. در این دوره، به برخی معادن نقره در قلمرو ایران نیز اشاره شده است که البته حجم نقره استخراجی آن قابل قیاس با ماوراءالنهر نبود و از طرفی غالب این معادن غیرفعال بودند. استخراج و بهره‌برداری از نقره نیازمند سوخت بود. فقدان زغال سنگ و کمبود چوب، استخراج و استحصال نقره را با هزینه سرسام آور مواجه می‌کرد و اقتصادی نبود، چنانچه استخراج نقره از معادن کرمان به دلیل بی‌هیزی متوقف شده بود (حدودالعالم، ۲۹۷؛ دمشقی، ۱۳۸۳: ۳۰۰؛ ابن‌رسته، ۱۳۸۰: ۱۸۴).

با کمبود نقره، سلجوقیان، به ضرب دینار پرداختند. البته گزارش چندانی از استخراج و فعالیت معادن طلا در منابع این دوره دیده نمی‌شود و نیمه اول دوره سلجوقی عمدتاً طلا از منابع دیگری چون فتوحات و تجارت تامین می‌شد. یکی از معدود معادن طلای این دوره، در دوره سنجر و در خراسان فعال بود که البته حاصل چندانی نداشت و درآمد ناشی از آن با هزینه‌هایش برابری می‌کرد (حافظ ابرو، ۱۳۴۹: ۳۸).

ب) فتوحات؛ یکی از مهمترین منابع تامین فلزات باارزش در نیمه اول حکومت سلجوقیان بود. طغرل در آغاز، با دریافت وجه مال‌المصالحه و خراج، و تصاحب خزانه غزنویان که آکنده از مسکوکات زرین هند بود، توانست دینارهایی با میانگین حدود ۳/۸ گرم را ضرب کند (صدقی، ۱۳۸۸: ۱۰۳). اقدام به فتوحات در مرزهای غربی و آسیای صغیر در دوره آلبارسلان و ملکشاه نیز بر ضرب مسکوکات طلا تداوم بخشید. پیروزی آلب ارسلان در نبرد ملازگرد و دریافت غنائم و دریافت مالیات از سرزمین‌های جدید در آناتولی، توان مضاعفی را در ضرب مسکوکات طلا فراهم کرد، که بیشتر صرف اصلاحات سیاسی و اقتصادی، دفع شورش‌های قبیله‌ای و سامان دادن به ارتش ثابت شد، بنابراین علی‌رغم رونق اقتصادی بیشتر، آلبارسلان، مسکوکاتی با وزنی کمتر از دوره طغرل ضرب کرد.

در دوره حکومت ملکشاه، با افزایش شمار فتوحات و گستره آن در شام و آسیای صغیر و نواحی شرقی و با تثبیت قدرت، درآمد خزانه بیشتر شد. میانگین متوسط وزن مسکوکات بالا رفت و مسکوکاتی با عیار بالاتر ضرب شد. البته افزایش نقدینگی به مرور عوارض اقتصادی مهمی چون تورم را نیز به دنبال آورد. افزایش وزن، عیار و حجم مسکوکات در گردش در دوره سه سلطان اول سلجوقی و به ویژه ملکشاه موجب افزایش دوره‌ای قیمت کالاها می‌گردید. با دریافت غنائم و مالیات، مسکوکات افزایش ولی ارزش آنها کاهش می‌یافت. در حالی که در دوره طلایی عباسیان، هر ۱۵ درهم معادل یک دینار بود، با تصرف

دمشق به سال ۴۶۰ ق. ۱۰۶۸-۹ هر ۵۰ درهم به یک دینار تسعیر شد (زکار: ۱/۱۹۸)، با ورود سیل آسای غنایم، بزرگان و نظامیان می‌توانستند از دینارهای طلا برای تهیه کالاهای ضروری و خوراکی بهره بگیرند. با افزایش تقاضا، میزان عرضه کاهش می‌یافت و در کوتاه مدت، قیمت کالاها فزونی می‌گرفت و بحران‌های مالی را به دنبال داشت.

توقف فتوحات بعد از ملک‌شاه و تلاش گریز از مرکز امیران مرزنشین با عدم پرداخت مالیات موجب خالی شدن خزانه و کاهش ضرب مسکوکات طلا گردید. گرچه سلطان محمود چون اجداد خویش تلاش کرد با فتح مجدد شروان، موجودی خزانه را تقویت کند، اما موفق نشد (بنداری، ۱۳۵۶: ۱۶۱-۳). در این زمان، سلاطین سلجوقی با دست اندازی به ولایات داخلی و امیرمقطعان با غارت بلاد یکدیگر در پی کسب غنایم برآمدند، اما این نتیجه‌ای جز ویرانی و آسیب‌های اقتصادی نداشت.

ج) تجارت؛ یکی از محتمل‌ترین شیوه‌ها برای کسب فلزات باارزش بود. نقش تجارت راه دور در توسعه جریان پول حتی مهم‌تر از مبادلات و بازارهای داخلی بود. بسیاری از جوامعی که دارای منابع فلزات گران‌بها بودند، بهره‌برداری از آنها را زمانی آغاز می‌کردند که توسعه تجارت خواستار پول فراوان گردید (Subrahmanyam: 1-19). البته تجارت می‌توانست عامل مهمی در خروج مسکوکات و ایجاد خلا در اقتصاد پولی نیز باشد. این همان عاملی است که پیش از قرن پنجم، موجب انتقال نقره از سرزمین‌های اسلامی شد. در جستجوی این مطلب با نبود اطلاعات کافی در منابع مکتوب، ناگزیر باید به اطلاعات سکه‌شناسی رجوع کرد. کوالف و کالین با بررسی ۱۲۱۲ دفینه شامل ۴۶۸.۹۵۶ درهم که مربوط به بازه زمانی دهه ۴۹-۴۸۲/۵۰ تا ۶۷۰/۳ تا ۱۰۹۰ م. بود، دریافتند که آنها پس از ضرب به خارج از سرزمین اسلامی انتقال یافته‌اند.

تعداد درهم‌های یافت شده بر پایه قرن				
قرن ۷م/۱ق	قرن ۸م/۲ق	قرن ۹م/۳ق	قرن ۱۰م/۴ق	قرن ۱۱م/۵ق
۱۵۸	۱۶۶۴۰	۶۶.۹۴۶	۱۸۳.۱۱۶	۶۲.۰۲۷

۸۱.۹٪ این درهم‌ها در اروپای شمال شرقی و بخشی در خاورمیانه، آفریقای شمالی و آسیای مرکزی و غالباً در روسیه، اسکاندیناوی و بالتیک یافت شدند (Kovalve & 2-4) (Kaelin, 2007: بر اساس آمار این جدول، بیشتر انتقال‌ها در قرن چهارم/دهم م. و در دوره

سامانیان و در قبال کالاهایی چون خز و برده بود. با افزایش ضرب نقره، قرن پنجم/ یازدهم. با قحطی نقره، و توقف ضرب آن روبرو شد (Bates, 1995: 412).

از عوامل خروج نقره از سرزمین‌های اسلامی، پیدایش تراز منفی تجاری با سرزمین‌های غربی بود. هر گاه نسبت طلا و نقره، در دو سرزمین برابر نبود، طلا از ناحیه‌ای که ارزش کمتر و یا نقره ارزش بیشتری داشت، به سرزمینی می‌رفت که ارزش بیشتری داشت، در حالی که نقره به طرف دیگر حرکت می‌کرد. واتسون استدلال می‌کند که تفاوت قیمت طلا به نقره بین دو انتهای شرقی و غربی مدیترانه و معکوس شدن این تفاوت‌ها در طول زمان منجر به انتقال این دو فلز بوده است. در قرون نخستین اسلامی، نسبت طلا به نقره در سرزمین‌های غربی، هر دینار معادل ۱۲ درهم، اما در سرزمین‌های اسلامی هر دینار معادل ۱۴ درهم بود. با ارزانی نقره در سرزمین‌های اسلامی، تجار، طلا و نقره را در جهت مخالف حمل کردند. این دیدگاه به یک آربیتراژ (Arbitrage) (قیمت‌گذاری و داوری) ساده به‌عنوان مکانیسم اصلی تجمع طلا و نقره در مناطق مختلف اشاره می‌کند که ضمن آن سرزمین‌های غربی با افزایش تقاضا برای جذب نقره تا نیمه قرن هفتم ق. / سیزدهم توانستند نقره را از سرزمین‌های اسلامی جذب کنند (Watson: 5-22)، اما هری میسکیمین و پتر اسپافورد، اهمیت آربیتراژ را رد کرده و سعی کرده‌اند، منشا دیگری برای تفاوت قیمت طلا و نقره و مکانیسم‌های ایجاد کننده آن ارائه دهند. آنها بر اهمیت فعالیت معادن، به‌عنوان یکی از عوامل مهم تعیین کننده نسبت طلا به نقره تأکید کرده‌اند. از این منظر، هنگامی که نسبت طلا به نقره مشخص می‌شد، از تجار انتظار می‌رفت که تراز تجاری را به صورتی که برای آنها سود بیشتری داشت، برقرار کنند. الگوهای تجاری راه دور و نحوه پرداخت ترازهای تجاری، مکانیسم‌های کلیدی در تعیین محل ذخایر طلا و نقره بودند (Miskimin, 1983: 79-96; Spufford, 1988: 109-62, Pamuk: 21-25). بنابراین با خروج نقره تا قرن پنجم ق. / یازدهم و از طرفی ورود طلا، دینار تبدیل به مهمترین واحد پولی سلجوقیان گردید. دینار در سرزمین‌های اسلامی چندان نپایید و به زودی در دوره انحطاط، با فقدان نقره و افزایش قیمت آن نسبت به طلا با ایجاد روند معکوس در تراز تجاری، طلا از سرزمین سلجوقیان خارج شد. البته افزایش ضرب مسکوکات مسین با مقولیت بیشتر آن نزد عموم نقش مهمی در خروج طلا داشت.

۴. عوامل موثر بر پیدایش بحران پولی در دوره سلجوقی

دینار طلا واحد پولی سلجوقیان بود و بنابر اطلاعات سکه‌شناسی، آنها حتی پیش از نبرد دندانقان، اقدام به ضرب طلا نمودند (Davidovich & Dani, 406)، اما نبود واحد استاندارد پولی، افزایش سکه‌های مغشوش و کم‌بها، ضرب مسکوکات مسین و جایگزینی آن با دینار به زودی از عوامل پیدایش بحران پولی گردیدند.

۱.۴ غیبت واحد پولی استاندارد

داشتن پول استاندارد، مزایای مهمی چون ثبات قیمت‌ها و رونق تجارت را در پی داشت و موجب سهولت در پرداخت مالیات و عوارض به حکومت‌ها می‌گردید (Album & Bates, 1977; idem, 1972; Hennequin, 14-41: 2012 در دوره پیشاسرمایه‌داری، پول استاندارد در درجه اول به عنوان یک واحد حساب کار می‌کرد (Ederer: 79; Album & Bates, 2012: 189; Olmstead, 14-41). در ایران در سوم تا هفتم/قرن نهم تا سیزدهم م.، ضرب دینار با وزن عیار استاندارد کنار رفت و وزن دینارها از کمتر از یک دینار تا پنج یا شش برابر وزن استاندارد نوسان یافت (Negre, 1978: 165-75). حکومت سلجوقیان نتوانست واحد وزن استاندارد برای دینارها ایجاد کند. وزن استاندارد سکه‌های طلا احتمالاً همچنان ۴.۲۵ گرم بود، اما با نبود وزن استاندارد در هر ولایتی، دینار با وزن متفاوت ضرب می‌شد، پس دینارها دیگر برای معامله شمارش نمی‌شدند و برای سنجش آنها در معاملات و دریافت مالیات از ترازو (قپان) بهره می‌گرفتند (قمی، ۱۳۶۳: ۳-۴). این تنوع گاه نیز ممکن بود، به طور تصادفی از ضراب‌خانه‌ای که نظارت دقیق بر آن نشده، منشأ گرفته، گسترش یافته و عمومی شده باشد. افزون بر آنکه، واگذاری اقطاع و استقلال‌طلبی امیران سلجوقی با ضرب مسکوکات محلی نیز بر این نابسامانی می‌افزود.

نظارت سلجوقیان در اوج قدرت، مانع تأثیر منفی نوسانات وزنی سکه‌ها می‌شد و شاید منطقی بود که مانند کشورهای اروپایی قرون وسطی، ضراب‌خانه‌ها، روند هزینه‌بر و زمان‌بر تنظیم وزن سکه‌ها را حذف کنند (Bates & Floor, 1992: 14-41). بعد از سلجوقیان تا دوره ایلخانی، نقره، تنها پول کامل در خاورمیانه اسلامی بود. طلا، نقش کالایی داشت و برای تجارت وزن می‌شد. این تنوع وزنی به این معنا نبود که سکه‌های طلای سلجوقیان مانند دینارهای ایوبی شمش‌هایی باشند که با وزنشان گردش کنند (Smith & Plunket: 1968, 288; Balog: 1891, 323-27). بلکه دینارهای هم‌وزن با شمش، ارزش یکسانی نداشتند و میزان

خلوص سکه‌ها مطرح بود. مشکل عمده وقتی بروز می‌کرد که در دوره انحطاط، با کاهش نظارت، عیار سکه‌ها کاملاً مغشوش می‌شد و با خالی شدن خزانه، سکه‌هایی با وزن بالا و پایین و گاه صرفاً با روکش طلا ضرب می‌شد (Davidovich & Dani, 406). این امر، انجام معاملات و پرداخت‌ها را با مشکل جدی مواجه کرد و زمینه سوءاستفاده برخی عوامل فاسد حکومتی و سوداگران را فراهم می‌کرد.

تقسیم قلمرو سلجوقیان میان اعضای خاندان، از عوامل مهم در ضرب سکه‌هایی با وزن‌های مختلف بود. بنابر اطلاعات آلبوم‌های سکه (بانک سپه، موزه پول، موزه ملک، موزه آذربایجان)، ملک سنجر و مسعود پیش از رسیدن به سلطنت، اقدام به ضرب سکه نمودند. دوباره شدن قلمرو سلجوقی بعد از مرگ سلطان محمد و تقسیم ولایات عراق میان ملک‌های سلجوقی به دست سلطان خراسان، سنجر، نیز بر پیدایش بی‌نظمی‌ها در وضعیت پولی دامن زد. اقدام درگزینی در دوره وزارت سلطان طغرل دوم برای یکی کردن واحد پول عراق و خراسان با ضرب ۲ هزار دینار رکنی - پول رایج در خراسان - و با دو برابر کردن ارزش پول عراق، ظاهراً برای رفع بی‌نظمی بود (حسن‌زاده، ۱۳۸۶: ۳۵؛ عمادالدین: ۲۹۰-۲۸۹؛ بنداری: ۱۹۲)، اما درگزینی توانست با این اقدام، مبلغ مصادره دشمنان سیاسی فراوانی چون صفی‌الدین اوحد مستوفی را افزایش دهد، چرا که ۱۰۰ هزار دینار جریمه او اکنون به دو برابر تادیه می‌شد. با وجود آنکه اقدام درگزینی موجب تسهیل تجارت میان دوباره امپراطوری می‌شد، اما به زیان نیازمندان و رعیت بود. آنها مجبور بودند برای پرداخت مالیات حکومت و انجام داد و ستد روزمره با داشتن سکه‌های عراقی، هزینه‌های مضاعفی را بپردازند، چرا که قیمت کالاها نیز با این اقدام افزایش یافته بود و پس‌اندازشان، کفاف پرداخت آن را نمی‌داد. امیران سلجوقی گرچه در ابتدا اجازه ضرب سکه نداشتند، اما با تضعیف حکومت، این انحصار شکسته شد. چنانچه زنگیان و ایوبیان، توانستند با فتح سرزمین‌های جدید، دینارهای صوری، مصری و مومنی - هر دینار صوری حدود ۲ دینار مومنی - را رواج دهند (زکار: ۱۰/۶۶۰؛ ابن‌جبیر، ۲۰۰۸: ۲۰۹ و ۳۳ و ۳۸). اختلاس و تبانی عمال ضراب‌خانه‌ها برای کسب سود بیشتر نیز می‌توانست در پیدایش نوسان در وزن سکه‌ها موثر باشد. گرچه باید بر وزن و عیار سکه‌ها نظارت می‌شد، اما عمدتاً مکانیسم کنترل برای عوامل اقتصادی و بازرگانان بود نه مقامات. مقامات حکومت در هنگامه قدرت بر جلوگیری از تقلب در بازارها و ممانعت از تغییر ارزش سکه‌ها تاکید داشتند، اما با تضعیف حکومت، ضراب‌خانه با قرار گرفتن در دست افراد فاسد یا جناح‌های موجود،

ابزاری برای منفعت‌طلبی و علتی برای پیدایش درگیری‌های داخلی شد؛ چنانچه گزارشی از شکایت و ادعای خسارت عمال دارالضرب در سال ۵۲۶ق/۱۱۳۲-۳ و در دوره خلافت مسترشد آمده است، که بعد معلوم می‌شود که آنها سود برده‌اند و خزانه‌دار با دریافت رشوه ماهانه ۷۰ دینار با آنها همکاری کرده بود (ابن جوزی: ۱۰/۲۴۹). رقابت سیاسی و اقتصادی سلطان با خلیفه که هر کدام سکه‌هایی با وزن‌های مختلف، ضرب می‌کردند، از دیگر عوامل برهم خوردن نظم معاملات در بازار بود. در سال ۵۲۱ق/۱۱۲۷-۸ بعد از شکست مسترشد، به دستور سلطان محمود، ضراب‌خانه جدیدی که سالانه حدود ۱۲ هزار دینار درآمد داشت، در بغداد برپا و اعلام شد خون‌سریچی‌کنندگان از آن، مباح است (همان: ۲۲۳). محمود در ادامه با قرار دریافت سالانه‌ی این مبلغ از خلیفه، ضراب‌خانه را تعطیل نمود. در اختلاف ملکشاه و مقتدی به سال ۴۸۵ق/۱۰۹۲-۳، جنگ مسترشد و مسعود به سال ۵۲۹ق/۱۱۳۵-۶ و اختلاف مسعود و مقتفی در سال ۵۴۱ق/۱۱۴۷-۸ نیز سلاطین سلجوقی با تاسیس مراکز ضرب جدید، ضراب‌خانه خلیفه را به تعطیلی کشاندند (همان: ۹/۶۴۱؛ ۱۰/۲۷۴؛ ۱۰/۳۵۹). این گزارش‌ها اختلاف بر سر قدرت سیاسی و اقتصادی را از طریق تاسیس و درآمد ضراب‌خانه‌ها نمایان می‌سازد و می‌توان تصور کرد که ضرب هر سکه جدید، نظم معاملات بازار را برهم می‌زد.

۲.۴ افزایش سکه‌های مغشوش و کم‌بها

در ضراب‌خانه، همواره متصدی مخصوصی بر اعتبار سکه‌های سلطانی نظارت می‌کرد (ابن خلدون: ۴۳۴/۱)، چراکه این، نقش مهمی در رفاه اجتماعی و بهبود وضعیت معاملات داشت. در این دوره، کاهش نقره و در ادامه طلا، نقش مهمی در افزایش سکه‌های مغشوش و قراضه داشت. درهم‌های ناسره، به مسکوک آمیخته به فلزهای کم‌بها، درهمی که گوشه آنها را می‌بریدند و از وزن آنها کاسته می‌شد و یا درهمی که با فرسایش از ارزش آن گاه دو قیراط تا یک‌ششم کم می‌شد و قراضه می‌گردید، اطلاق می‌شد (طبایح، ۱۴۰۸: ۳/۴۹). درهم مغشوش، فاقد نوری بود که از درهم خالص ساطع می‌شد (مطرزی، ۱۹۷۹: ۲/۳-۹۲). دینارهای ناسره نیز در این دوره افزایش یافت. برخی دینارها هم مطلا بودند و صرفاً برای تدلیس و فریب روکش طلا داشتند (ابن فهد، ۱۴۰۳: ۲/۴۲۳).

قدیمی‌ترین طراحان سیاست پولی در دوره سلجوقی، سکه‌ها را با ترکیب طلا با فلزات ارزان، کم‌ارزش می‌ساختند و این می‌توانست زمینه افزایش پول‌های تقلبی را بیشتر کند،

البته تمام سکه‌ها، حتی بهترین سکه‌های طلا و نقره، همیشه مقداری مس به‌عنوان ماده سخت داشتند، تا این مسکوکات به راحتی در معرض فرسودگی و پارگی قرار نگیرد، اما به مرور این وسوسه پدید آمد که با کاهش فلزات با ارزش، مقدار بیشتری فلز پایه به آن بی‌افزایند (Munro, 2009: 34) تا بتوانند حجم مسکوکات در بازار را ثابت نگه داشته و یا افزایش دهند. همان‌طوری که شرح شد، در بخارای دوره سنجر جریان درهم‌های مغشوش، معضلاتی را در پرداخت مالیات و قیمت اقلام پدید آورد (نرشخی: ۶۲-۳). سکه‌های مغشوش، می‌توانست زمینه سودجویی عاملان فاسد را فراهم کند تا آن‌ها به این بهانه، مبلغ اضافی را به‌عنوان مالیات درخواست نمایند و یا اینکه سوداگران در معاملات، درخواست سکه‌های تمام بکنند، اما در قبال خرید کالا، سکه‌های قراضه‌ای را که ارزش آن کمتر بود، پرداخت کنند. اگر این سکه‌ها با شمارش معامله می‌شدند، آسیب آن بیشتر می‌شد. افزایش این سکه‌ها می‌توانست حتی در دوره شکوفایی، بحران‌آفرین شود. رواج چنین مسکوکاتی، آلپارسلان را بر آن داشت، دینار امیری ضرب کند و داد و ستد با غیر آن را ممنوع کند (ابن اثیر: ۲۳/۳۵؛ عمادالدین: ۲۴۵). در دوره ملک‌شاه نیز از معدود همبستگی‌های میان حنابله و شافعیان، برای اعتراض به وجود سکه‌های قراضه در بازار بغداد پدید آمد (ابن جوزی: ۴۹۹/۹).

ماوردی به وجوب معامله با سکه‌های معتبر که مصون از تغییر و تبدیل بودند تاکید می‌کند. غزالی تصریح می‌کند که سکه تقلبی، سکه‌ای است که حاوی طلا یا نقره نباشد. او به مشکلات کاهش ارزش پول اشاره می‌کند (غزالی، ۱۳۸۴: ۲/۱۵۸) و گردش یک درهم تقلبی را از سرقت هزار درهم بدتر می‌داند، چرا که گردش پول تقلبی، بدعتی بود که بر معاملات اثر می‌گذاشت، اما غزالی برای حمایت از اقتصاد حکومت، یک تعریف سیاسی از سیستم پولی ارائه می‌دهد و سکه آلیاژ طلا یا نقره را اگر ضرب حکومت بود، خواه از استانداردهای متعارف پیروی کند یا نه قابل قبول می‌دانست، پس عملاً سکه‌هایی از آلیاژ ناشناخته یا سکه‌های مغشوشی را که در گردش مالی حکومت بودند، مجاز می‌شمرد (Orozco, 71-8). تعریف غزالی در واقع اوضاع مالی حکومت را در دوران تضعیف اقتصادی توجیه می‌کند، چرا که با افزایش آشوب‌های داخلی و نابسامانی‌های مالی، ضرب سکه‌های کم‌بها و رواج سکه‌های لب‌پریده و ساییده ناگزیر تداوم می‌یافت، چنانچه در سال ۵۳۰ق. / ۱۱۳۶-۷ در میانه جنگ خلیفه راشد و سلطان مسعود، فردی به نام اصمعی در دمشق، سکه‌هایی ضرب کرد که عیار آن نصف، ربع و یک هشتم دینار خالص و آمیخته به نقره و

مس بود (ابن قلانسی، ۱۴۰۳: ۲/۴۰)، اما آسیب‌های آن و تاثیری که بر پیدایش پول‌های مسین داشت، قابل چشم‌پوشی نیست.

۳.۴ خروج دینار به دست بازرگانان

خروج دینار، دیگر عامل موثر در پیدایش بحران‌های مالی بود. این امر براساس قانون گرشام (م. ۱۵۵۳م.) در قرن شانزدهم توجیه‌پذیر است. بنابر گرشام وقتی که دو پول با ارزش متفاوت در چرخه اقتصادی باشد، پولی که توسط عموم مردم بر دیگری ترجیح داده می‌شود، به تدریج از جریان خارج می‌شود. به معنای دیگر «پول بد، پول خوب را می‌برد» (ماجدی و گلریز: ۲۳). البته قبل از گرشام، ابن تیمیه (م. ۷۲۸ ق.) و المقریزی (م. ۷۴۴ ق.)، دو دانشمند دوره مملوکی نیز با اشاره به تورم و هرج و مرج ناشی از تحقیر و جعل پول طلا، تاثیر آن را بر ضرب پول‌های مسی و سیاه، در مصر مشاهده و تحلیل کرده بودند و به واقع باید این دو دانشمند را مبدع اصلی این قانون دانست. ابن تیمیه، به معضلات خسارتی که با کاهش ارزش پول یا گردش دو ارز متفاوت با ارزش اسمی واحد پدید می‌آید، اشاره کرده بود (اصلاحی، ۲۰۰۱: ۲-۴؛ ابن تیمیه، ۱۹۶۳: ۴۶۹/۲۹؛ al-Misiri, 1990, 57,66).

هنگامی که سلجوقیان با کاهش طلا، اقدام به ضرب پول‌هایی با ناخالصی بیشتر اما ارزش اسمی برابر با پول رایج نمودند تا بتوانند حجم پول در گردش را برای انجام معاملات و پرداخت‌ها حفظ کنند، دینار خالص‌تر به عنوان سرمایه اصلی بازرگانان که نقش ارز را بازی می‌کرد، از محدوده قلمرو سلجوقی خارج شد و یا هر چه بیشتر در خزاین شخصی بزرگان و امیران گرد آمد. در این دوره با توسعه شهرنشینی، گرایش امیران و طبقات بالای جامعه به سوی ابزارآلات و لوازم جدید و اعبانی بیشتر شد. آنها عادات تجمل‌خواهی را در همه احوال از خوردنی و پوشیدنی گرفته تا فرش‌ها و سوار شدن بر مرکوبات زیبا و تندرو در پیش گرفتند (ابن خلدون: ۳۱۹-۱/۲۲) و اقدام به ذخیره طلا و ساخت زیورآلات و لوازم زرین نمودند و بازار را از آن خالی کردند؛ چنانچه امیرخاصبک از آلات زرین و سیمین - همچون ۷ خم سیمین که برای شراب ساخته بود - و از مال و تجمل و نقد و جنس آن قدر در خزانه داشت که هیچ سلطانی نداشت (راوندی، ۱۳۶۳: ۲۶۲-۱). منکوبرس والی عراق در دوره حکومت محمود، از اقطاع عراق سالانه ۱,۳۰۰,۰۰۰ دینار درآمد داشت (بنداری: ۲۰۶). سلطان ارسلان نیز در پایان دوره سلجوقی، تجمل در پوشش و خورش را به نهایت رساند و لباس‌های فاخر، کسوت‌های ملون، جام‌های خطایی

جایگزینی دینار با مسکوکات مسین و پیدایش بحران ... (جمیله یوسفی) ۱۹۵

و زرکشیده‌های متقل در زمان او قیمت یافت (راوندی: ۲۸۲). این امر قابل مقایسه با اقدام نظامیان و اشراف حکومتی مصر در آینده‌ای نزدیک و در قرن هشتم ق. بود. آنها با تهیه کالاهای زبیتی از طلا و نقره، موجب خروج آنها از بازار شدند و اقتصاد مصر را با افزایش ضرب پول‌های مسین و صدمات اقتصادی ناشی از آن که مقریزی آن را «پول کثیف» می‌خواند، گره زدند (غلامی‌دهقی: ۱۱۸).

۴.۴ ضرب سکه‌های کم‌ارزش مسی

آغاز جنگ‌های جانشینی میان ملک‌های سلجوقی، با تلاش برای تهیه لشکر و تامین مواجب و ابزارآلات نظامی، دارایی‌های خزانه مرکزی را بلعید و با ایجاد بحران‌های اقتصادی از وزن و عیار مسکوکات به مرور کاست، پس میانگین وزن مسکوکات که در دوره سلجوقیان بزرگ ۳/۷۰ گرم بود، به ۲/۹۹ گرم در دوره انحطاط تنزل یافت (صدقی: ۱۰۴) و در ادامه در اوایل قرن ششم/دوازدهم حتی پول طلا نیز نایاب گردید (Bates: 413) و با ضرب سکه‌های بی‌ارزش مسی جایگزین شد.

ضرب فلوس در گذشته نیز رواج داشت (ابن‌حوقل: ۲۱۷)، اما در اوایل قرن دهم/چهارم متوقف شده بود (Bates: 412). مکتب شافعی چنانچه از آرای غزالی برمی‌آید، کاربرد سکه مسی را به دلیل نداشتن طلا و نقره، ممنوع و نوعی سکه تقلبی می‌دانست. ملک‌شاه در دوره حکومت خویش اقدام به ضرب سکه‌های مسین محدودی در جهت تسهیل داد و ستد روزمره کرده بود، اما گویا با مرگ خواجه، این معمار بزرگ اقتصاد سلجوقیان و مهمترین حامی سیاسی شافعیان، امیران حنفی‌مذهب دیگر الزامی عملی برای پای‌بندی به قواعد مذهبی در باب اقتصاد ندیدند و برای اعلام استقلال، با وجود کمی طلا بی‌محابا اقدام به ضرب مس نمودند.

نگاهی به مجموعه سکه‌های مهمترین امیرمقطعان چون اتابکان آذربایجان موید آن است که آنها در سال ۵۲۴ق. / ۱۱۳۰ به‌طور گسترده‌ای اقدام به ضرب مس نمودند و سکه باارزشی در میان تولیدات آنها دیده نمی‌شد (Sauvaire, 1182: 22-6). این اقدامات با دو روند موجب بالارفتن قیمت‌ها و پیدایش تورم گردید و بحران‌های اقتصادی غیرقابل جبرانی را رقم زد:

۱.۴.۴ تاثیر افزایش حجم مسکوکات مسی بر پیدایش بحران اقتصادی

ارزش سکه‌های طلا و نقره ارتباط تنگاتنگی با ارزش کالاهایی داشت که با آن مبادله می‌شدند، اما سکه‌های مسی و برنزی اغلب با ارزش‌هایی که حکومت به آنها می‌داد و بالاتر از ارزش واقعی آنها بود، معامله می‌شدند (Pamuk: 2-3) همین امر معضلات مالی را در پی داشت. با نبود مسکوکات طلا و نقره، ضرب سکه‌های مسین در کوتاه‌مدت مانع از بازگشت بازار به سوی معاملات پایاپای می‌گردید و موجب فائق آمدن حکومت بر برخی بحران‌های مالی می‌شد، به واقع پول مسی برای داد و ستد روزمره مفید بود و گاه تعبیرات قابل تامل و ساده لوحانه‌ای، رواج آن را تایید می‌کرد، چنانچه سیرافی در قرن چهارم استعمال فلوس در چین و سیراف را به جهت ناخوشایندی مردم از معاملات بازرگانان عرب که با درهم و دینار بود، توجیه می‌کرد. بر این باور بودند که اگر دزدی به خانه می‌آمد، ممکن بود ۱۰ هزار دینار یا درهم را با خود ببرد، در حالی که اگر به خانه یکی از چینی‌ها می‌رفت، به دلیل وزن زیاد فلوس بیش از ۱۰ هزار آن را که صرفاً ۱۰ دینار ارزش داشت، نمی‌توانست ببرد (سیرافی: ۹۶-۹۵)، اما به واقع فلوس، مناسب تجارت‌های بزرگ نبود و آثار سوء درازمدت آن بیشتر و طولانی‌تر بود. امیرمقطعان سلجوقی برای آنکه استقلال و عظمت قدرت سیاسی خود را به تصویر بکشند، به ضرب آن روی آوردند، اما افزایش ضرب مس، ارزش مبادلاتی آن را هر چه بیشتر پایین آورد.

رابطه مستقیمی میان حجم پول در جریان با سطح عمومی قیمت‌ها وجود دارد، قیمت‌ها تابع مستقیم حجم پول است و متناسب با افزایش و کاهش حجم پول، قیمت‌ها نیز افزایش یا کاهش می‌یابد^۴ (ماجدی و گلریز: ۴۳-۴). در دوره سلجوقی با افزایش حجم نقدینگی و بی‌ارزش شدن پول، تعادل قیمت‌ها نقصان می‌یافت و کالاها هر بار قیمت جدیدی می‌یافتند. قیمت کالاها و خدمات بالاتر می‌رفت و مردم برای تهیه ملزومات خویش و به ویژه پرداخت مالیات مجبور به پرداخت بیشتری بودند.

۲.۴.۴ تاثیر تسعیر در افزایش قیمت‌ها

بحث تسعیر در اواخر حکومت سلجوقی در ارزش سنجی سکه‌های مسین، عامل دیگری در افزایش قیمت‌ها بود. ایجاد نوسان در نرخ تسعیر مسکوک مس به دینار استاندارد، با ارزان شدن تدریجی پول‌های سیاه، افزایش ضرب آن را به دنبال داشت که معضلات جدی را به خصوص در تجارت رقم می‌زد، چنانچه تجار خوزستانی که از افزایش چنین پول‌هایی

متضرر شده بودند، به عمال دیوانی شکایت بردند (ابوشامه، ۱۴۲۲: ۱۱۹/۱؛ صدقی: ۱۰۹). با فقدان دینار در بازار و صرفاً حضور اسمی آن، پول‌های مسی به دینار تسعیر می‌شد و با نوسانات بازار مبلغ خرید کالاها هر بار بیشتر می‌شد، پس تاجران خواهان منسوخ کردن پول‌های مسی و رواج دینارهایی با معیار استاندارد شدند، اما سلجوقیان به دلیل کمبود نقدینگی طلا و نقره، پیرشانی امور اقتصادی و تبعات ناشی از آن در بازار و برهم خوردن درآمدهای دیوانی از پذیرش خواسته آن‌ها امتناع ورزیدند. این در حالی بود که سایر اقشار جامعه چون دولتمردان، کشاورزان و صنعتگران نیز از توسعه پول‌های کم‌ارزش و افزایش قیمت‌ها متضرر می‌گردیدند.

قرطاس نوعی درهم مسی بود که رواج آن حاکی از نابسامانی اوضاع مالی در پایانه‌های غربی قلمرو سلجوقی و محدوده حکومت امیرمقطعان زنگی بود. قرطاس به احتمال زیاد از جنس ورق - درهم ضرب نشده - با یک ارزش مشخص بود و شاید از این روست که در دوره قاجار، اسکناس، را قرطاس نامیدند (عین‌السلطنه، ۱۳۷۴: ۶/۴۸۴۴). این پول در دوره‌های زمانی مختلف ارزش متفاوتی داشت؛ چنانچه حدوداً هر ۱۳ عدد آن، معادل یک درهم نقره بود (ابن‌عدیم: ۳۴۸۸-۷/۹) در میانه جنگ دبیس و مسترشد در سال ۵۱۶ق/ ۱۱۲۲-۳ از این سکه در قلعه جعبر یاد می‌شود، که هر ۳۰ عدد آن، یک‌دینار ارزش داشت (ابن‌عدیم: ۳۴۸۸/۷-۹). با استقرار زنگی و خاندانش در مناطق غربی چون حلب از حضور قرطاس در معاملات نیز، سخن به میان می‌آید که هر ۵۰ عدد آن، معادل یک «دینار الغله» بود که زنگی آن را برای توزین غلات تعیین کرده بود (زکار: ۲/۴۷۲). به واقع جنگ‌های صلیبی و بحران‌های مالی، زنگیان را به ضرب بیشتر قرطاس سوق داده بود. نورالدین محمود زنگی در پی ثبات قیمت‌ها و این بود که به طور ثابت هر ۶۰ عدد قرطاس به یک دینار تسعیر شود (نعیمی، ۱۴۱۰: ۱/۴۷۰)، اما نوسان در نرخ تسعیر، اختلالاتی را ایجاد می‌کرد و موجب مخالفت تجار می‌شد که با کم و زیاد شدن قرطاس و تسعیر آن گاه ۶۰ و گاه ۶۷ عدد به یک‌دینار، خسارت می‌دیدند و خواهان این بودند که معاملات به دینار «ملکیه» باشد و قرطاس‌ها باطل شود، اما نورالدین بر آن بود که وقتی به جای قرطاس، دینار ضرب گردد، از آنجایی که در هر واحد از حجره‌های بازار حداقل ۱۰ یا ۲۰ هزار قرطاس، موجود بود، خانه رعیت ویران می‌شد (ابوشامه: ۱۱۹/۱؛ ذهبی، ۱۴۱۳: ۹/۳۸۱؛ زکار، ۲۰۰۷: ۱/۱۰۸). نوسان نرخ تسعیر در پایان زندگی محمود همچنان برقرار و هر ۶۰ یا ۷۰ عدد آن، برابر یک دینار بود (همان: ۱/۵۹۰؛ مناکسی، ۲۰۰۳: ۲۴۰). ورود قرطاس‌های سیاه، در

افزایش پریشانی معاملات بازار در قلمرو زنگیان افزود، پس ملک عادل با اعتراض عالمی، آن را باطل نمود (زکار، ۲۰۰۷: ۱/۷۳۲؛ ذهبی: ۴۴/۳۴۲).

می‌توان گرایش به معاملات پایاپای و این پسگرد اقتصادی را از عوارض وجود سکه‌های مسین در پایان حکومت سلجوقیان دانست، گزارشی در بغداد این دوره دیده می‌شود که مردم، واسطه‌ای مبادلاتی چون نان را جایگزین پول کرده بودند. نان را به تعداد زیاد خشک می‌کردند و همانند پول خرد برای خرید ملزومات از آن بهره می‌بردند. هر ۶۰ نانی که با آرد سفید پخته می‌شد، به یک قیراط فروش می‌رفت و طرفه آن‌که اگر نان‌ها کپک زده یا خرد می‌شد، پول تقلبی به حساب می‌آمد (مقریزی: ۱۵-۱۶)! قزوینی در پایان دوره سلجوقی نیز از معامله پایاپای در زنجان با آهن و میخ (قزوینی: ۱۳۶۶، ۱۵۴) و در تبریز با دیگ، هاون و شمعدان‌های مسی در قبال خرید کالاها و معاملات خبر می‌دهد (همان: ۱۱۱).

به مرور با برهم خوردن نرخ تسعیر و کاهش نسبت طلا و نقره در پایان دوره سلجوقی، جریان نقره از غرب به سرزمین‌های اسلامی فراهم شد. پیتر اسپافورد، استدلال می‌کند که با اکتشاف معادن نقره در اروپای مرکزی، از اواسط قرن دوازدهم/ششم این پول با تجارت از شمال ایتالیا به قسطنطنیه، سوریه و مصر انتقال یافت (Spaford: 109-62). گزارشی در حدود قرن ۷ یا ۸ هجری در باب کشف معدن عظیم نقره بی‌مانندی در آلان دیده می‌شود که یک‌صد ذراع در یک‌صد ذراع بود و احتمالاً وجود این معدن کشف شده تا حد زیادی با تامین نیاز مردمان این سرزمین و سرزمین‌های مجاور، زمینه انتقال نقره را به شرق فراهم می‌کرد. جنگجویان صلیبی نیز که می‌خواستند تا حد ممکن از سرزمین‌های عربی، طلا به دست آورند، انتقال نقره را از غرب به شرق آغاز نمودند (Watson: 7-8) پس به مرور طلا از مدیترانه شرقی ناپدید شد (Lopez: 209-34). از این پس تداول دوباره نقره در سرزمین‌های اسلامی چون سلجوقیان آناتولی دیده می‌شود که اولین سکه‌های نقره آنها در نیمه دوم سلطنت قلع ارسلان دوم (۵۵۱-۶۰۰) ضرب شد (Güler & Erkiletlioğlu, 1996: 39-52).

۵. نتیجه‌گیری

در آغاز دوره سلجوقی، میراث اقتصادی حکومت‌های گذشته با کاهش ذخایر معادن نقره و فقدان فناوری استخراج، حکومت را به ضرب طلا سوق داد. فتوحات، به‌طور موقت، خزانه را پر می‌کرد، اما توقف آن همراه با تجمل‌گرایی امیران سلجوقی، ساخت آلات زرین و

ذخیره‌سازی طلا در خزانه خود، دینار را از چرخه اقتصادی خارج کرد. سیاست پولی این دوره با ضرب سکه‌هایی با وزن و عیار متفاوت و نبود استاندارد واحد، موجب سردرگمی در معاملات شد. رواج مسکوکات مغشوش با ارزش اسمی ثابت یا متغیر، با بالا بردن تدریجی قیمت کالاها، تورم ساختاری را به دنبال داشت. تقسیم قلمرو میان امیران، با اقدام آنها به ضرب سکه‌های متناقض (با عیارهای مختلف و پول مسی) در جهت اعلام استقلال‌طلبی همراه بود. بحران پولی سلجوقیان تنها یک مسئله اقتصادی نبود، بلکه بازتابی از فروپاشی ساختار سیاسی متمرکز آن بود. ضرب سکه به دست امیران، به معنی تضعیف اقتدار سلطان و تبدیل اقتصاد به ابزاری برای رقابت‌های داخلی بود. افزایش پول مسی، با گزینش پولهای کم‌ارزش به دست عموم و تاجر خرده‌پا موجب سرعت خروج طلا به نفع پول سیاه شد، در حالی که کشاورزان و تاجر برای پرداخت مالیات با وجود پول‌های بی‌ارزش در گردش، تحت فشار قرار گرفتند. به مرور در شهرهایی مانند زنجان و تبریز، به جای پول، آهن و مصنوعات مسی و در بغداد حتی نان خشکیده برای مبادله رایج شد! و حکومت در سرایشی بازگشت به اقتصاد تهاتری و بحران بی‌بازگشت مالی قرار گرفت.

در مجموع، افزایش پولهای بی‌پشتوانه و بدون اصلاحات نهادی، صرفاً بروز مشکلات مالی را برای مدت کوتاهی می‌توانست کنترل و به تعویق اندازد و به زودی حکومت باید با بحرانهایی شدیدتر از گذشته روبرو می‌شد. به نظر می‌رسد، بررسی تأثیرات بلندمدت پیوند بحران پولی سلجوقی با ضعف اقتصادی دوره خوارزمشاهیان در تسهیل حمله مغول موثر بوده است.

پی‌نوشت‌ها

۱. بانک سپه، موزه پول، موزه ملک (که اطلاعات این هرسه موزه از پایان‌نامه قلی‌زاده به دست آمد).
۲. دینار امیری وزن و عیاری بیش از دینار مرابطی داشت و هر دینار آن معادل یک مرابطی و یک سوم آن بود (بنیامین، ۲۰۰۲: ۳۲۶) و محتمل است که دینار رایج در یزد متفاوت از این دینار امیری بوده است.
۳. اطلاعات مربوط به میانگین وزن مسکوکات از مقاله دکتر ناصر صدقی به دست آمده است.
۴. نظریه «مقداری پول» را نخستین بار دیوید دیکاردو انگلیسی مطرح نمود.

کتابنامه

- آملی، اولیاءالله (۱۳۴۸). تاریخ رویان، مصحح منوچهر ستوده، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن اثیر، عزالدین (۱۳۸۵/۱۹۶۵). *الکامل فی التاریخ*، بیروت: دارصار.
- ابن اسفندیار، (۱۳۶۶). *تاریخ طبرستان*، مصحح: عباس اقبال آشتیانی، تهران: پدیده خاور.
- ابن بلخی، (۱۳۷۴). *فارسنامه*، مصحح: منصور رستگار فسایی، شیراز: بنیاد فارس شناسی.
- ابن جبیر، محمد بن احمد (۲۰۰۸). *تذکره بالانخبار عن الاتفاقات الاسفار*، بیروت: دارالسویدی.
- ابن حوقل، (۱۳۴۵). *صورة الارض*، ترجمه دکتر جعفر شعار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- ابن خلدون، (۱۳۶۲). *مقدمه ابن خلدون*، محمد پروین گنابادی، تهران: انتشارات علمی فرهنگی.
- ابن رسته، (۱۳۸۰). *الاعلاق النفیسه*، ترجمه و نطیق حسین قره چانلو، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- ابن عبری، (۱۹۹۲). *مختصر تاریخ الدول*، تحقیق انطون صالحانی الیسوعی، بیروت: دار شرق.
- ابن عدیم، (بی تا). *بغیة الطلب فی تاریخ حلب*، مصحح: سهیل زکار، بیروت: دارالفکر.
- ابن قلائسی، حمزه بن اسد (۱۴۰۳). *تاریخ دمشق*، مصحح سهیل زکار، دمشق: دار حسان.
- ابن جوزی، (۱۹۹۲ م/ ۱۴۱۲ ق). *المنتظم فی تاریخ الملوک والامم*، تحقیق محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، بیروت: دارالکتب العالمیه، ج ۱۳.
- ابن کثیر (۱۹۸۶). *البدایه النهایه*، بیروت: دارالفکر.
- ابن فضلان (۲۵۳۵). *سفرنامه ابن فضلان*، ابوالفضل طباطبایی، تهران: انتشارات شرق.
- ابن فقیه، عبدالله احمد (۱۹۹۶/۱۴۱۶). *البلدان*، تحقیق یوسف الهادی، بیروت: دارالکتب.
- ابن فهد، عمر بن محمد (۱۴۰۳). *اتحاف الوری باخبار ام القری*، محقق فهیم محمد شلتوت، مکه: جامعه ام القری.
- ابوشامه، عبدالرحمن بن اسماعیل (۱۴۲۲)، *الروضتین فی تاریخ الدولتین*، ابراهیم شمس الدین، بیروت: دارالکتب العالمیه.
- ادریسی، محمد بن عبدالله (۱۴۰۹ ق). *نزهة المشتاق*، بیروت: عالم الکتب.
- اصطخری، ابراهیم (۱۳۶۸). *المسالك و الممالک*، به اهتمام ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی. بنیامین تودولایی، (بی تا) *سفرنامه*، ترجمه مهوش ناطق تطیلی، بنیامین بن یونه تهران: کارنگ.
- بنداری اصفهانی، فتح بن علی (۱۳۵۶). *زبده النصره و نخبه العصر*، ترجمه محمد حسین جلیلی، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
- بیهقی، ابوالفضل (۱۳۷۴). *تاریخ بیهقی*، تصحیح علی اکبر فیاض، تهران: نشر علمی.
- بنیامین تودولایی، (۲۰۰۲) *سفرنامه*، ترجمه مهوش ناطق تطیلی، بنیامین بن یونه تهران: کارنگ.

جایگزینی دینار با مسکوکات مسین و پیدایش بحران ... (جمیلہ یوسفی) ۲۰۱

- حدود العالم من المشرق الى المغرب (۱۳۷۲). ترجمه میرحسین شاه تصحیح و حواشی مریم میراحمدی و غلامرضا ورهرام، تهران: دانشگاه پیام نور.
- حسن زاده، اسماعیل (۱۳۸۶). «اصلاحات و بی ثباتی سیاسی در دوره سلجوقی»، ادبیات و علوم انسانی اصفهان، دوره دوم، ش پنجاهم.
- حسینی، صدرالدین ابوالحسن علی بن ناصر (۱۳۸۰). زبده التواریخ، ترجمه رمضان علی روح اللهی، تهران: انتشارات ایل شاهسون بغدادی.
- حکیم زجاجی، (۱۳۸۳). همایون نامه، تاریخ منظوم زجاجی، مصحح: علی پیرنیا، تهران: نشر آثار.
- دمشقی محمد (۱۳۸۲). نخبه الدهر، حمید طیبیان، تهران: اساطیر.
- الذهبی، شمس الدین محمد بن احمد (۱۹۹۳ م/ ۱۴۱۳ ق). تاریخ اسلام، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتب العربی.
- رافعی قزوینی، عبدالکریم بن محمد (۱۴۰۸). التادوین فی اخبار قزوین، مصحح عزیزالله عطاردی قوچانی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- راوندی، محمد بن علی (۱۳۶۳). راحة الصدور آیه السرور، تصحیح محمد اقبال، تهران: انتشارات علمی. زکار، سهیل (۲۰۰۷). تاریخ دمشق، دمشق: التکوین مکان.
- سیرافی، سلیمان (۱۳۸۱). سلسله التواریخ، ترجمه حسین قره چانلو، تهران: اساطیر.
- صدقی، ناصر (۱۳۸۸). آثار ضعف پولی در اقتصاد سیاسی دولت سلجوقیان، فرهنگ، ش ۷۲، ص ۱۰۳.
- عمادالدین کاتب (۱۴۲۵). تاریخ دوله آل سلجوق، مصحح: مراد یحیی، بیروت: دارالکتب العلمیه.
- عین السلطنه، قهرمان میرزا (۱۳۷۴)، روزنامه خاطرات، تهران: اساطیر.
- غزالی، محمد. (۱۳۸۴). احیاء العلوم الدین، به کوشش حسین خدیو جم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- طباخ، محمدراسب (۱۴۰۸). اعلام النبلاء بتاریخ حلب الشهباء، حلب: دارالقلم العربی.
- قزوینی، زکریا بن محمد (۱۳۶۶). آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه عبدالرحمن شرف کندی، تهران: هزار.
- قدامه بن جعفر، الخراج و الصنایع الکتابه، محقق محمد حسین زبیدی، دارالرشید للنشر، بغداد: ۱۹۸۱.
- قلی زاده، فاطمه (۱۳۹۱). «سکه های سلجوقیان و بررسی گرایش های سیاسی و مذهبی آنها» در قرن ۵ - ۸، پایان نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تهران.
- قمی، ابوالرجاء (۱۳۶۳). تاریخ الوزراء، به کوشش محمد تقی دانش پژوه، تهران: موسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چ اول.
- ماجدی، علی؛ گلریز، حسن (۱۳۷۰). پول و بانک، مؤسسه بانکداری اسلامی.

۲۰۲ تحقیقات تاریخ اقتصادی ایران، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۴

- ماوردی، ابوالحسن علی بن محمد (۱۳۸۲). *آیین حکمرانی*، ترجمه حسین صابری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- مطرزی (۱۹۷۹)، *المغرب فی ترتیب المغرب*، مصحح محمودفاخوری و عبدالحمید مختار، حلب: مکتبه اسامه بن زید.
- مقریزی (۱۴۲۰ق). *اغاثه الامة بکشف الغمه*، تحقیق جمال الدین الشیال، ترجمه علی غلامی دهقی، مصر: مکتبه الثقافة الدینیة.
- مناکسی (۲۰۰۳). *رحله مناکسی*، محقق محمد بوکبوط، بیروت: دارالسویدی.
- نرخشی، ابوبکر (۱۳۶۳). *تاریخ بخارا*، ابونصر احمد بن نصر القباوی، تلخیص محمد بن زمر، تصحیح محمد تقی مدرس، تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
- نعیمی دمشقی (۱۴۱۰). *الدارس فی تاریخ المدارس*، محقق: ابراهیم شمس الدین، بیروت: دارالکتب العلمیه.

Album, S (2011). *Checklist of Islamic Coins*, 3rd, Snta Rosa.

Album, Stephen. Michael L. Bates. Willem Floor (2012). *Coin and Coinage*, *Encyclopaedia Iranica*, VI/1, pp. 14-41, available online (accessed on 30 December).

Balog (1891). *The data on mamluk gold are from Lavix, III*, Paris. pp. 323-327, nos. 810-816, pp. 336-7, nos. 835-54.

Bates, Micheal (1995). *Islamic Coins: Dinar*, *Encyclopedia Iranica*, Vol. VII, ed. Ehsan Yashar, Bibliotheca Persiana press.

Bates, Michael L., Willem Floor Steghan (1992). *Album, Coines and Coinage* *Encyclopaedia Iranica*, Vol. VI, Fasc. 1.

Broom, M (1985). *The Handbook of Islamic Coins*, 3rd ed, Snta Rosa.

Davidovich, E. A. and A. H. Dani (1998), *Coinage and the Monetary System*, Unesco, History of Civilizations of central Asia, Vol 1V, 395-424.

Ederer, R. J (1964). *The Evolution of Money*, Washington, D.C.

Göbl, R. tr (1971). P. Severin as *Sasanian Numismatics*, Braunschweig.

Güler, Oğuz & Erkiletlioğlu Halit (1996). *Türkiye Selcuklu Sultanlan ves Sikkeleri Kayseri*, pp. 39-52.

Hennequin, G. P. (1972). *Problèmes théoriques et pratiques de la monnaie antique et médiévale*, *Annales islamologiques* 10, pp. 1-51

Kovelve, R.K (2004). *What does Historical Numismatics Suggest about the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century?*—Question Revisited,” *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 13, 97-129

Kovalve & kaelin (2007). *circulation of Arab silver in Medieval Afro-Eurasia: Preliminary Observations*, University of Rochest.

جایگزینی دینار با مسکوکات مسین و پیدایش بحران ... (جمیله یوسفی) ۲۰۳

- Lopez, R. S (1951). *The Dollar of the Middle Ages*, The Journal of Economic History 11, 209±34
- Miskimin, H. A (1989). *Cash, Credit and Crisis in Europe*, 1300±1600 (London: Variorum Reprints.
- Misri, Rafiq al- (1990), *Al-Islam wa al-Nuqud*, Jeddah: Markaz al-Nashr al-Ilmi, King Abdul Aziz University, 2nd ed
- Munro, John (2009). *Warfare, Liquidity Crises, and Coinage Debasements in Burgundian Flanders, 1384-1482: Monetary or Fiscal Remedies?*, University of Toronto, 1-65
- Nègre, A (1978). *Le Monnayage d'or des sept derniers califes abbasides*, *Stud. Isl.* 47, , pp. 165-75.
- Olmstead, A.T (1948). *History of the Persian Empire (Achaemenid Period)*, Chicago.
- Orozco, Olivia (2008). *Monetary Thought in Islamic and Christianscholars (13th Th 16 century)*, A comparative perspective on debasement and the rise of the quantity theory of money.
- Pamuk, Sevkett (2003). *Monetary History of the Ottoman Empire, Cambridge Studies in Islamic Civilization*, Cambridge University Press , pp. 1- 276.
- Parvizi Amineh, Mehdi (1999). *toward the control of oil resources in the Caspian region*, Political Science, Lit Verlag.
- Sauvage, H (1882). *Matériaux pour servir à l'histoire de la numismatique et de la métrologie musulmanes*, *JA*, 7e , pp. 23-77, 97-163, 281-2.
- Smith J. M, and F. Plunkett (1968). *Gold Money in Mongol Iran*, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 11, pp.275-97.
- Subrahmanyam, Sanjay (1994). *Money and the Market in India*, 1100±1700 (Delhi: Oxford University Press, , 1±19
- Spufford P. (1988). *Money and its Use in Medieval Europe* (Cambridge University Press , 109±62.
- Watson, Andrew M. (1967). *Back to Gold and Silver*, the Economic History Review, Second Series, Volume 20, No.1.
- Weber, Max (1927). *General Economic History* (Glencoe, IL: The Free Press, chapter 19.